

Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)

Zehra Odabaşı | ORCID: 0000-0003-1890-4289 | ze.odabasi17@gmail.com

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Esra Özel | ORCID: 0000-0003-3295-8443 | esratoprakozel@gmail.com

Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Öz

İnsan hayatının yadsınamaz bir gerçeği olan ölüm, tarih boyunca farklı şekillerde algılanmış, kimi zaman ömrü uzatmak için çabalar üretilmiş, kimi zaman da bir buluşma veya kurtuluş olarak görülmüştür. Bununla birlikte ölüm kadar karmaşık, çok yönlü ve çok nedenli bir konuyu tarihi bir süreç içinde sebepleriyle ele almak kolay değildir. Söz konusu hükümdarların ölümleri olduğunda ise tarihin her döneminde hem siyasi hem de toplumsal açıdan büyük bir ilgi uyanmış, hangi sebepten ötürü olursa olsun sıradan insanlara nazaran nüfuzlu kimselerin ölümleri üzerinde tartışılan ve araştırılan bir konu haline gelmiştir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan İlhanlı hanlarının ölümlerinin sebepleri maruz kalınan bir ölüm şekli olarak boğdurulma, yiyecek içecek, özel karışımlar ya da kesici aletler ile zehirlenme gibi öldürülme şekilleri ile tabii ölümler olan hastalık sonucu ölümlerden meydana gelmektedir. Bunların yanında devlet büyükleri bazen de ölümsüzlük arzusuyla yaşamlarını yitirebilmiştir. Bu ölümler ise devlet yönetiminde kaos ve karışıklıklara neden olabilmektedir. Bu durumda aniden ya da planlı olarak ortaya çıkan ölüm vakalarında devlet yönetiminin kime devredileceği sorusu bazen hızlıca çözümlenirken, bazen de müspet ya da menfi sonuçlara yol açmıştır.

Her ne kadar kaynaklarda İlhanlı hanlarının ölümlerinden bahsedilse de bu konuyla alakalı özgün bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada İlhanlı hanlarının hangi sebepten dolayı vefat ettiklerine değinilerek, İlhanlılar dönemini kapsayan Arapça, Farsça kaynaklar ile ilk Türkçe tip kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde yazılan İngilizce tetkik eserler ile İlhanlı coğrafyasında kaleme alınan muhtelif kaynaklara başvurulmuş ve değerlendirme yapılmıştır. İlhanlı hanlarının vefatları dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik pek çok meselesini etkilemesi bakımından çok yönlü bir araştırma ve inceleme sürecini gerektirdiği için mevcut kaynaklar ışığında yapılan incelemeler sonucunda bu çalışma ortaya koyulmuştur. Orta Çağ tıp tarihine ve İlhanlı araştırmalarına katkı sağlamak bu çalışmanın temel hedefidir.

Anahtar Kelimeler

İlhanlı, Ölüm, Hastalık, Zehir, Ölümsüzlük

Atıf Bilgisi

Odabaşı, Zehra. – Özel, Esra. “Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 27-56.
<https://doi.org/10.23897/usad.1538805>

Geliş Tarihi	26.08.2024
Kabul Tarihi	05.11.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Death and Treatment: Causes of Death of Ilkhanid Khans (1256-1335)

Zehra Odabaşı | ORCID: 0000-0003-1890-4289 | ze.odabasi17@gmail.com

Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Esra Özel | ORCID: 0000-0003-3295-8443 | esratoprakozel@gmail.com

Selçuk University, Institute of Social Sciences, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Abstract

Death, which is an undeniable fact of human life, has been perceived in different ways throughout history, sometimes efforts have been made to prolong life, sometimes it has been seen as a meeting or salvation. Despite this, Lucien Febvre, who is considered the founder of the History of Mentality, lamented that “we do not have a history of love, death, pity, cruelty, joy”. Because it is not easy to address a subject as complex, multifaceted and multi-causal as death and its causes within a historical process. When it comes to the deaths of the rulers in question, a great interest has been aroused both politically and socially in all periods of history, and for whatever reason, the deaths of influential people have become a topic that has been discussed and researched compared to ordinary people.

The causes of the deaths of the Ilkhanid khans, who are the subject of this study, consist of deaths as a result of illness, which are of course deaths by strangulation as a form of death, poisoning with food and drink, special mixtures or cutting tools, as well as forms of murder that are the subject of this study. In addition, statesmen sometimes lost their lives due to their desire for immortality. These deaths could cause chaos and confusion in state administration. In such cases, the question of who would transfer state administration to in cases of sudden or planned death was sometimes resolved quickly, while sometimes it led to positive or negative results.

Although the sources mention the deaths of the Ilkhanid khans, there is no original study on this subject. Arabic, Persian sources covering the period of the Ilkhanids and the first Turkish medical books have been used in this study by referring to the reasons for which the khans of the Ilkhanate died. In addition, an evaluation was made by referring to English studies written in later periods and various sources written in the Ilkhanate geography. Since the deaths of the Ilkhanids required a multifaceted research and examination process in terms of affecting many political, social and economic issues of the period, this study was prepared as a result of the examinations made in the light of available resources. The main goal of this study is to contribute to the history of medieval medicine and Ilkhanid research.

Keywords

Ilkhanate, Death, Illness, Poison, Immortality

Citation

Odabaşı, Zehra. – Özel, Esra. “Death and Treatment: Causes of Death of Ilkhanid Khans (1256 1335)”. *Journal of Seljuk Studies* 21 (December 2024), 27-56.

<https://doi.org/10.23897/usad.1538805>

Date of Submission	26.08.2024
Date of Acceptance	05.11.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnsan, fitri duygularının bir gereği olarak tarihin her devrinde güvende yaşamayı, karnını doyurmayı ve neslini devam ettirmeyi arzulamıştır. Ancak insanın bu üç temel isteğini tehdit eden en önemli unsurlardan biri ölümdür ve hayatın kaçınılmaz bir gerçeğidir. Tarih boyunca ölüm, farklı şekillerde algılanarak bazen engellenmeye çalışılmış, bazen ise bir buluşma veya kurtuluş olarak görülmüş kimi zaman da ölümsüzlük için çeşitli yollar aranmıştır. Toplumun seçkin sınıfını oluşturan hükümdarların ölümleri ise tarihin her döneminde hem siyasi hem de toplumsal açıdan büyük ilgi uyandırmış, hangi sebepten olursa olsun tartışılan ve araştırılan bir konu haline gelmiştir. Bir hanın ölümü, sahip olduğu idari sorumlulukları nedeniyle sıradan bireylerden çok daha karmaşık sonuçlar doğurabilmiştir. Devlet yönetiminin kime devredileceği sorusu bazen hızlıca çözümlenirken, bazen de büyük çatışmalara yol açabilmiştir.

İlhanlı Devleti 1256-1335 yılları arasında Batı Asya'da hüküm sürmüş bir Moğol devletidir. Hülâgû Han, Cengiz Han'ın torunu ve hanedanın kurucusu olarak bilinmektedir. Mengü, 1251 yılında Büyük Han seçildiğinde, Moğol İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'da tam anlamıyla kontrol sağlayamaması nedeniyle, İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu bölgelerini fethetmek ve yönetmek üzere bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak atamıştır. Hülâgû Han'ın, 1256 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmesiyle birlikte, Moğol İmparatorluğu'nun batıya doğru genişleme süreci başlamıştır. Bu ilerleyiş, İlhanlılar olarak adlandırılan Azerbaycan merkezli bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 1265 yılında Hülâgû vefat etmiştir. Hülâgû'nun vefatıyla birlikte yerine sırasıyla Abaka (1265-1282), Ahmed Teküder (1282-1284), Argun (1284-1291), Geyhatu (1291-1295), Baydu (1295), Gâzân (1295-1304), Olcaytu (1304-1316), Ebû Said Bahadır (1317-1335) tahta geçmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 13-14; Abû'l-Farac, 1999, s. 556; Grousset, 2009, s. 391; Biran, 2013, s. 1021).

A. İLHANLI HANLARININ ÖLÜM SEBEPLERİ

İlhanlı hanlarının ölüm sebepleri; maruz kalınan ya da doğal yaşanan ölüm şeklinde değişkenlik göstermektedir. Doğal yaşanan ölüm dışındakiler salgınlar, zehirlenmeler, boğdurulmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Tarihte ortaya çıkan salgın hastalıkların insanlık için en korkutucu ve ürkütücü tarafı; özelliklerinin, kaynağının ve tedavisinin bilinmemesidir. Bu bilinmezlik hali ve hastalık karşısındaki çaresizlik, ölümün bir kutsiyet kazanmasına yol açmıştır. Zehirlenme diğer tüm toplumlarda olduğu gibi İlhanlılarda da sürekli bir tehdit unsuru olurken, boğdurulma ise hükümdarların mutlak yetkilerine ve kut anlayışına dayanarak uygulanmıştır.

1. Hastalıklara Bağlı Ölümler

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlar çeşitli hastalıklara maruz kalmışlardır. Bu ilk insanlar hastalıklı uzvunu kesip atmak yerine bizzat tedavi etmek için uğraşmışlardır. Yani kendilerinin hem hekimi hem de eczacısı olmuşlardır (Bayat, 2016. s. 31). Ancak her ne kadar bazı hastalıklar tedavi edilse de bir kısım hastalıklar günümüzde de olduğu gibi var olmaya devam etmiştir. Antik çağın ünlü hekimi Hipokrat (M.Ö. 460-380/375); kendisinden önceki dönemde uygulanan geleneksel dinî-sihri (majik) tedbirlerin aksine,

akla ve tecrübeye dayalı tıp anlayışını ortaya koymuştur. Ona göre, tıp ilâhî bir sanattır ve hekimler tanrıların yardımını görmekte ve tabiatın gücünden faydalanmaktadır. İslâm dünyasından birçok bilim adamı Hipokrat'ın klinik gözlemci yanını rehber edinmiştir. İlhanlı hanları da birçok hastalığa çare bulabilmek için ilk dönemlerden itibaren en yakınlarındaki danışmanları olan tabiplerden destek almışlardır. Bu da bu dönemde tıp ilminin gelişmesinin en önemli sebeplerinden biridir.

1.1. Hülâgû Han'ın Epilepsi/Sara Hastalığı ve Tedavisi

Hülâgû Han hayatının son zamanlarında, Ayn-ı Calut yenilgisinin intikamını veya Suriye'de üstünlüğü tekrar ele geçirmek için Mısır ve Suriye bölgelerine bir sefer için hazırlık yapmaya başlamış ancak ömrü buna vefa etmemiştir (İbn Kesir, 1995, C. XIII, s. 388-392; Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 50-51, 60; Aksarayî, 1999, s. 45; Kiragos, 2007, s. 140-141; Spuler, 2011, s. 68). 26 Ocak 1265 yılında Hülâgû Han vefat etmiştir (İbn Kesir, 1995, C. XIII, s. 426; Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 73-74; Yuvalı, 2019, s. 188-189, 226). Kaynaklar onun ölüm sebebiyle ilgili farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Reşîdüddin'e göre Hülâgû 1264 yılı aralık ayında birkaç gün av yaptıktan sonra, sarayına gelmiş ve akabinde banyo yaptığı sırada bayılmıştır. Bu olaydan birkaç ay sonra teşhisi net olarak bilinmeyen hastalığının ilerlemiş olmasından dolayı Hıta tabiplerinin verdiği müşhili kullanmış ancak Hülâgû istifra edemediğinden hastalık biraz daha ilerlemiştir. Kısa bir zaman sonra da vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 72-73). Hastalıkların tedavisinde Hıta hekimleri öncelikle kusturma yöntemini kullanmışlardır. Bunun için hastaya müşhil verilmiş, bu suretle vücuttaki fazla ve zararlı unsurlar atıldıktan sonra ilaç tedavisine başlanmıştır. Ancak Hülâgû Han'da kusma gerçekleşemediğinden kendisi fenalaşmış, hastalığı daha da ilerlemiştir. Tedaviler sonuç vermeyince Hülâgû Han 8 Şubat 1265'te kırk sekiz yaşında vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 73).

Aksarayî, Kiragos, Ebu'l-Ferec ve Grigor gibi tarihçiler Hülâgû Hanın ölüm sebebiyle alakalı neden belirtmemiş, sadece 1265'te vefat ettiğini bildirmişlerdir (Abû'l Farac, 1999, s. 584-585; Aksarayî, 1999, s. 58; Kiragos, 2007, s. 149; Grigor, 1954, s. 63-65). İslâm tarihçilerinden Diyarbakırlı Said Paşa, *Mir'atü'l-İber* adlı eserinde Hülâgû Han'ın vefatı ile ilgili "*Hülâgû Meraga'da esir-i hüsn ü ânu (güzelliğine esir) olduğu bir Ermeni kadının gönlünü hoş etmek için cevami-i şerife'yi tahrip ve yerlerine kiliseler bina eylemekle meşgul iken Meraga'dan çıktı kışlağına gidip istihmam ettikten sonra mizacına inhiraf geldiğinden etibbanın ittifakıyla verilen müşhile binaen hayatını müzmahil eylediği cihetle kırk sekiz yaşında olduğu halde azim-i bi'se'l-masir oldu*" ifadelerini kullanmıştır (Özdemir, 2005, s. 135-169, 89 nolu dipnot). Burada da onun ölümünün sebebi bayılmadan sonra kendisine hekimleri tarafından verilen müşhildir. Ermeni tarihçi Vardan ise Hülâgû Han'ın zehirlendiğini öne sürmüştür. Nitekim Vardan: "*Bu vesile ile onun şu sözünü de hatırlatmak isterim: 'Size bizim için dua etmenizi tavsiye edişimiz, kendimizi ölümden kurtarmak için değildir. Çünkü ne vakit öleceğimiz malum değildir. Yalnız dua ediniz ki düşmanlarımız eliyle ölmeyelim'. Zira, İlhan'ın ne suretle öldüğü tam olarak ortaya çıkarılamadı. Zehirlenerek öldürüldüğüne dair bir rivayet çıktıysa da daha sonra bu rivayetin üstü kapatıldı*" şeklinde aktarmıştır (Vardan, 2017, s. 118-119). Vardan, Kiragos gibi Ermeni tarihçiler Han'ın zehirlendiğini iddia etseler de diğer kaynakların hiçbirinde bunu destekler

bir bilgi yoktur (Vardan, 2017, s.118-119; Kiragos, 2007, s. 160). Bununla birlikte Spuler, Hülâgû'nun zaten halihazırda epilepsi/sara hastası olduğunu ve banyo yaparken üşütüp hastalandığı için öldüğünden bahsetmiştir (Spuler, 2011, s. 76-77). Yukarıda Reşidüddin'in "banyo yaptığı esnada bayıldığı" bilgisi ile Spuler'in epilepsi hastalığıyla alakalı verdiği bilgi birleştirildiğinde Spuler'in iddiasının doğru olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Hülâgû Hanın ölümü doğal yoldan epilepsi/sara hastalığı sebebiyle gerçekleşmiştir.

Epilepsi hastalığı, geçici bilinç kaybı ile birlikte kasılmalar veya kramplar şeklinde ortaya çıkan nörolojik bir hastalıktır. Hastalığın neden kaynakladığı bilinmemekle beraber beynin deformasyonu ile alakalı olarak görülmektedir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 193; Muratoğlu, 1982, s. 916; Levy, 2003, s. 116). Epilepsi belirtileri her yaş grubunda görülebilmekle birlikte çoğunlukla ilk nöbetler yirmi yaş öncesinde olmaktadır. Doğum sırasında yaşanan komplikasyonlar ve genetik yatkınlık hastalığın en bilinen nedenleridir. Menenjit, havale, kafa travmaları ile birlikte yorgunluk, alkol tüketimi ve düzensiz beslenme de epilepsiyi tetikleyen diğer faktörler arasındadır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 199; Levy, 2003, s. 117; Bambal-Çakıl-Ekici, 2011, s. 43). Epilepsi atağı başladığında hastada ani bilinç kaybı yaşayıp titreme ve kas kasılmaları meydana gelmektedir. İbn Sînâ bu titremenin sebebinin sara ile atıldığını, ancak bazı kişilerde hastalık geçse bile hastanın el ve ayaklarının tutmadığını ve sebebinin ise sinirlerde görülen bağımsız gerilim ve titreme olduğunu dile getirmiştir. Bunun tamamen ortadan kalkması için de o titreşimi oluşturan sebebin yok olması gerektiğini belirtmiştir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 194-195). Nöbet esnasında gözler yukarı veya yana dönebilmekte ve eş zamanlı hastalar dillerini ısırabilmektedir. Bazı durumlarda siyanoz yani vücutta morarma da oluşmaktadır. Genellikle birkaç dakika süren nöbetlerde sıklaşma ve sürenin uzaması durumunda acil müdahale gerekmektedir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 194; Muratoğlu, 1982, s. 918; Levy, 2003, s. 117).

Türk-İslâm kaynaklarında epilepsi hastalığının özelliklerinden ziyade tedavisi için tavsiyelere yer verilmiştir. Epilepsi, *Divanü Lûgati't-Türk'te*, "talgan iğ" gibi kelimelerle isimlendirilmiştir (Altıntaş, 1988, s. 67). *Tuhfe-i Mübârizi'de* ise Arapça "sar'a" olarak günümüzde kullandığımız anlamıyla geçmiştir (Hekim Bereket, 2013, s. 86-87). *Edviye-i Müfred'e'de* ise "ve ol sar'a ki uçuk rencidür (İshâk bin Murâd, 2007, s. 85)" şeklinde geçmektedir. Yine İbn-i Şerif'in *Yâdigâr* adlı eserinde saraya "uçuk ve tutark derler" ibaresi vardır (Tâbib İbn Şerif, 2017, s. 378). İbn-i Şerif *Yâdigâr* adlı eserinde sara ile ilgili olarak, öncelikle bebeklerde ve küçük çocuklarda epilepsi ile başladığını ve dikkat edilmesi gereken hususları söylemiştir. Sıcak ve soğğun fazla olmasından, yoğun parlak ışıklardan, karnın tok ve aç olması durumunda yapılan egzersizlerden uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bazı besinleri tavsiye ederken bazılarında kaçınılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Örneğin; küçük memeli hayvanların etini yemeyi tavsiye ederken, tahılların epilepsiyi tetiklediği için kaçınılması gerektiğini dile getirmiştir (Tâbib İbn Şerif, 2017, s. 186-187). Hekim Bereket diz kapağı ve topuğa yakın kısımdan hacamat yoluyla kan aldırmanın sara hastalığına çok iyi geldiğini söylemiştir (Hekim Bereket, 2013, s. 100-101). İshâk bin Murad ise oğul otunu sıcak ve kuru nitelikte bir bitki olarak tanımlamış birçok hastalıkla birlikte

sara hastalığına da faydası olduğunu bildirmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 39). Ancak bir başka yerde mahiyetini yine sıcak ve kuru olarak vurguladığı kerevizin sara hastalığını uyandırmasından dolayı kullanılmaması gerektiğine değinmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 45). İbn Sînâ'nın eserlerinde ise sara hastalığı ile ilgili olarak, hastaya yemekten önce perhiz yaptırılması ve kusturucu ilaçlar verilmesi gerektiği bilgisi vardır. Muhtemelen Hülâgû Han'a bu bilgiye dayanılarak nöbet geçirmesinden sonra müşhil verilmiştir. İbn Sînâ'ya göre eğer küçük yaşlarda bir çocuk bu hastalığa yakalanmışsa ona ballı su içirilmeli ve sakinleştirmek için gül kurusu, sedef otu gibi hafif kokular koklatılmalıdır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 199-208).

1.2. Gâzân Han'ın Remed Hastalığı ve Tedavisi

Gâzân Han, 1295 tarihinde Baydu'nun öldürülmesinin ardından han ilan edilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 197; Spuler, 2011, s. 103). Bazı kaynakların verdiği bilgilere göre Gâzân Han vefatına sebep olacak bir göz rahatsızlığı olan remed hastalığına 8 Eylül 1303 yılında Tebriz seferindeyken yakalanmıştır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 276). Tabipler hanı iyileştirmek için çok uğraşmışlar, bu süreçte Hitay hekimlerinin tavsiyesi üzerine vücudu iki yerden dağlanmış (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 297-298; Spuler, 2011, s. 117; Ayetî, 1346, s. 270). Bu işlemden sonra 31 Ekim 1303 Cuma günü Tebriz'den Ucan yoluna doğru hareket eden Gâzân Han, o gece dağlamanın etkisiyle yaralı karnı ağrımış ve genellikle mahfede yol almıştır.

Gâzân Han'ın hastalığı nedeniyle seferleri geciken bir grup, kış mevsiminin gelmesi ve yoğun kar yağışı nedeniyle Bağdat'a ulaşamamış ve Hulan-Möran kışlağında konaklamak zorunda kalmıştır. Gâzân Han, burada hekimlerin büyük çabaları sonucunda birkaç ay süren tedavi sürecinin ardından iyileşmiş ve 1304 yılının Mart ayının başlarında tamamen sağlığına kavuştuğunu düşünerek oradan ayrılmıştır. Sultan, Rey tarafına gitmek için yola çıktığında şehre varmak üzereyken hastalığı tekrar başlamış ve bu sefer durumu daha ağır hale gelmiştir. Bu hastalıktan kurtulamayacağını anlayan Gâzân Han tekrar tedavi için hemen Tebriz'e dönmek istemiş ancak sağlığı el vermeyerek Kazvin'e kadar gidebilmiş ve Bişkele Çayı yakınında hayatını kaybetmiştir. Gâzân Han'ın bu durumu *Tarihi Olcaytu*'da "bütün güçsüzlüğüne, uzuvlarının gevşekliğine, bağırsaklarının ve iç organlarının hastalığına rağmen Horasan'a kardeşinin yanına gitmek istedi ancak Rey ile Kazvin arasındaki Bişkil Derre mevkiine varınca hastalığı ağırlaştı ve vefat etti" (Örs, 1992, s. 55-56) şeklinde tarif edilmiştir. Gâzân Han, vefatından hemen önce Bulugan Hatun'un da gelmesiyle birlikte, emirlerini ve devlet erkânını huzuruna toplayarak, kendisinden sonra kardeşi Olcaytu'nun han seçilmesi konusunda onlardan söz almıştır. Ayrıca, kardeşi Olcaytu'ya da kendi yarım kalan işlerini tamamlayarak halkın refahı için çalışması tavsiyesinde bulunmuştur. Gâzân Han, vasiyetnamesini mühürleyerek İlhanlı ülkesine göndermiş ve daha sonra 17 Mayıs 1304 tarihinde Kazvin yakınlarındaki Bişkele Otağı'nda vefat etmiştir¹ (Reşîdüddin Fazlullâh,

¹ Moğollarda hükümdar öldüğünde, onun öteki dünyada kendisine hizmet edecek ruhlar ve insanlar olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle, cenaze ritüelleri ve defin yeri gizli tutuluyordu. Ayrıca cenazenin defin yerine götürülmesi sırasında karşılaşılan kişiler öldürülüyordu (Barthold, 1947, s. 514-539; İnan,

2013, s. 304; Ayetî, 1346, s. 270; Spuler, 2011, s. 117; Yuvalı, 2019, s. 269).

Görüldüğü üzere dönemin kaynaklarında Gâzân Han'ın göz rahatsızlığı (remed) geçirmiştir. Hastalık öncelikle göz rahatsızlığı ile başlamış ve şiddetlendikten sonra dağlama yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılmış ancak bu tedavi hiçbir sonuç vermemiştir. Kısa süreli bir iyileşmenin ardından hastalık tüm vücuda yayılarak Gâzân Han'ın ölümüne yol açmıştır. Bu hastalık Dîvân Edebiyatı'nda da sık sık zikredildiği üzere üzüntü ve kederden husule gelmektedir. İlhanlı ordusu 18 Mart 1303 tarihinde Rahbetu'ş-Şam'ı aldıktan sonra 26 Mart 1303 tarihinde Suriye tarafına yönelmiştir. Ancak bataklık, aşırı yağışlar ve açlığın etkisiyle İlhanlı ordusu hezimete uğramıştır. Öyle ki Gâzân Han artık yapacak bir şey kalmadığından ertesi gün dönüş emrini vermiştir. Bu hadise Gâzân Han gibi hiç yenilgi görmemiş, ömrü siyasi başarılarla geçmiş bir hükümdar için büyük bir üzüntü oluşturmuş, Gâzân Han bu olaydan kısa bir süre sonra remed hastalığına yakalanmış ve uygulanan tedavi yöntemlerinin sonuç vermemesi üzerine kendi eceliyle vefat etmiştir.

Göz hastalıkları ve tedavisi üzerine yapılan araştırmalar, oldukça erken bir dönemde başlamıştır. Eski Mısırlılar, çeşitli göz hastalıklarının doğru teşhisini yapmışlardır. Bu konuda Ebers ve Karlsberg papirüslerinde detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde göz kapağı hastalıkları, kirpik köklerinin iltihaplanması ve trahoma karşı çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiştir (Okumuş, 1988, s. 1; Karasch, 2003, s. 232; Bayat, 2016, s. 64). Mezopotamya'da da göz hastalıkları detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu hastalıkların nedenleri arasında rüzgâr ve toz gibi doğal etkenlerin olabileceği belirtilmiştir. Göz hastalıklarının tedavisi için merhemler, göz banyoları ve çeşitli yağlar önerilmiştir (Okumuş, 1988, s. 1).

İlhanlı Devleti'nde kehhâllîğin önemli bir meslek olduğu ve dönemin dârüşşifâlarında göz konusunda uzman hekimlerin çalıştığı Reb'i Reşîdî Vakfıyes'i'nden anlaşılmaktadır (Khafipour, 2012, s. 107-108; Shoja- Alakbarli- Khalili, 2012, s. 1828; Rahimi- Mozaffari- Amirkhiz, s. 12). Göz hastalıkları tıp kitaplarında remed (göz ağrısı), itdirseği, gözde kıl çıkması, gece körlüğü (şeb-körlük), intişâr (göze su inmesi) gibi isimlerle çeşitlendirilmiştir (Güven, 2005, s. 157; Özkan, 2005, s. 35). Burada remed hastalığının İlhanlı Devleti'ndeki tedavisi ele alınacaktır.

Remed bir göz ağrısı, iltihaplı yaradan kaynaklanan apse hastalığıdır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 276). Gözde sancı, batma, kaşıntı, çekilme, gerilme, ağrı, yaş, çapak, ağırlık, kuruluk, irinli sulu göz nezlesi gibi belirtilere sebep olmaktadır (İbn Sînâ, 2017, s. 285-286; Develioğlu, 2010, s. 1035; Karasch, 2003, s. 230). Remed hastalığı ilerlediğinde gözler görme işlevini kaybeder. Remed hastalığı sözlüklerde "tıbbiyeden olup mültehome

2017, s. 183). Ancak bu durum Gâzân Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle değişmeye başlamıştır. Her ne kadar Gâzân Han defin hususunda eski Moğol geleneklerini devam ettirse de bunun uygulamada bir faydası olmadığını görmüş, bundan ötürü Müslümanlığın getirdiği kaidelere dayanarak İslami adet ve geleneklerin kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Gâzân Han, 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat ettiğinde, naaşı kendi yaptırdığı Gâzânîyye şehri içerisindeki ve külliye içindeki türbeye defnedilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 1940, s. 207; Ögel, 1971, s. 156-157; Roux, 2020, s. 218-236; Spuler, 2011, s. 146-148; Blair, 1995, s. 6; Sadeghnezhad, 2014, s. 72).

denilen dâhilen göz kapağını setr eden yani kapayan örtünün iltihabına itlâk olunur (Ayverdi, 2013, s. 1020)" şeklinde tarif edilmiştir. Diğer hastalıklarda olduğu gibi remed hastalığını da tedavi etmenin yolu, öncelikle hastalığın sebebini belirlemek ve ortadan kaldırmak şeklindedir. Bu hastalığın farklı nedenleri vardır. İbn Sînâ göz hastalıklarının sebebini üç hilt² arasındaki dengenin bozulmasına bağlamıştır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 287-288). Ayrıca remed hastalığında gözde yanma ve onu izleyen bir ağrı ortaya çıktığını, eğer bu belirtilerin akabinde göz iltihabı olup akıntı husule gelirse gözün hafiflemeğe başladığını belirtmiştir. İbn Sînâ'ya göre, göz iltihabı kandan kaynaklanıyorsa uykuda çapak ve göz kapağı zaafı oluşur. Eğer safravi hilttan kaynaklanıyorsa ateş göze vurur ve genellikle kötü huyludur. Böyle durumlarda dağlama ve yakma ile tedavi edilir. Remed hastalığı eğer ki balgami hilttan kaynaklanıyorsa uyku halinde çapak oluşur, göz kapakları birbirine yapışır ve göz kapağı büyür. Kusma meydana gelir (İbn Sînâ, 2017, s. 289-290). Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî'ye göre ise remed üzüntüden, hilttan, sıcaktan ve soğuktan meydana gelmiştir. Remed eğer soğuktan olursa kişinin rengi soluk olur. Bu kişi sıcaklığı sever ama soğukluğu sevmez. Kuruluktan olursa yüzü ve gözleri kurur (Okumuş, 1998, s. 179, 193).

Müntehâb-ı Şifâ'da remed hastalığının tedavisi için gözün yeşil, siyah, sarı, kırmızı ve mavi bir bağla bağlanması önerilmiştir (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 54). Yine tıp kitaplarında göze gül ve gül suyu sürmenin remed hastalığına iyi geldiği belirtilmiştir. İbn Şerîf *Yâdigâr* adlı eserinde göze düşen beyazın giderilmesi için ilaç hazırlamış ve ardından gözün açıldığını söylemiştir. Bu tedavide kitabında belirttiği terkihi üç veya dört kez göze damlatmış, ardından görmeye mâni olan ağı soyup gözü iyileştirdiğini ifade etmiştir (İbn-i Şerif, 2017, s. 188, 194, 199). İbn Sînâ'nın remed hastalığının teşhisi konusunda olduğu kadar tedavisi konusunda da önemli tespitleri vardır. Buna göre süt ve yumurta akının karıştırılıp göze damlatılması ya da şeker, gül yağı ve mercimeğin pişirilerek göze uygulanması, yine anne sütünün göze damlatılması, papatya pansumanı, keçiyoynuzu uygulanması gözü sakinleştirebilir. Eğer bunlar fayda etmezse boy otu tohumu pişirilerek beyaz yakı (şiyaf-ı ebyez) göze uygulanmalıdır. Bunun da faydası olmazsa son çare olarak dağlama önermiştir (İbn Sînâ, C. III, 2017, s. 291). Kaynakların verdiği bütün bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda muhtemelen Gâzân Han'ın Suriye seferinde uğradığı yenilgi kendisinde derin bir üzüntüye sebep olmuş, neticesinde ortaya çıkan hastalık hekimler tarafından ateşin göze vurması sonucu ortaya çıkan kötü huylu remed hastalığı şeklinde teşhis edilerek kaynakların da belirttiği üzere tedavisinde dağlama yöntemine başvurulmuştur.

Bu tedavi yöntemlerine ek olarak gözde meydana gelen hastalıklar için; İmyâl-i Agbâr, baselikun, kuhl, faventis matar, kuhl-i ruşinayâ, kuhl-i remed-i, devâyî şeklinde adlandırılan sürmeler kullanılmıştır³ (Okumuş, 1998, s. 343). Tıp kitaplarının verdiği

² Hilt, birbirlerine zıt olan ateş, hava, su ve toprak maddelerinin insan vücudundaki etkileri sonucunda birbirlerini dengeleyerek yaşamsal faaliyetlerin devamı için gerekli olan sıvılara denilmiştir (Nazar, 2006, s. 45).

³ Sürme, yüzyıllardır birçok kültürde kullanılan ve göz sağlığını korumanın yanı sıra çeşitli göz rahatsızlıklarını tedavi etmek için de kullanılan bir ilaç olmuştur. Gözü kuvvetlendirmek, görüşü

bilgilere göre sürmenin içerisinde cevher katılmıştır ki, bu cevherlerden ilki incidir⁴ (Allsen, 2019, s. 181). İlhanlılarda da göz hastalıklarında özellikle remed hastalığının tedavisinde sürmelerin içerisinde toz halindeki inciler eklenmiştir. Bu uygulama önce Çin’de başlamış akabinde Moğollara geçerek 20. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 27). *Müntehâb-ı Şifâ*’da inci ve diğer malzemelerin kullanılacağı miktar ve uygulama şekli (“... göyünmüş sedef ve deliksüz incü ikişer dirhem, nişeste bir dirhem, kâfur bir deng. Dükelin döğeler ve eleyeler, hâcet vaktında istimâl edeler” şeklinde tarif edilmiştir (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 55). Göz tedavisinde kullanılan diğer cevherler ise gümüş, bakır sülfat ve lukferules adı verilen bir taştır (İbn Sînâ, 2017, s. 228-229, 241-489). Örneğin; *el-Kanun*’da gümüşün eğer göze sürme gibi çekilirse görmeyi güçlendirip, gözü parlatacağı ifade edilmiştir (İbn Sînâ, 2017, C. II, s. 489).

Tıp metinlerinde, göz sağlığını iyileştirmek için yapılan sürmelerin içine şeker katıldığı bilgisi “... veya katf tohmıylan şekerden sürme düzeler,...(Bayat, 2016, s. 139)” şeklinde yer almıştır. Bunların yanında çeşitli zerûr yani otların toz haline getirilerek göze uygulanması da yaşlılıktan ya da isilikten dolayı ortaya çıkan göz ağrısı tedavileri için uygulanan yöntemler arasındadır. (Baylav, 1953, s. 11, 25; Celâlüddin Hızır, 1990, s. 350; İbn-i Şerif, 2017, s. 193-194; Kiran, 2017, s. 133, 137, 140, 141, 160, 176). Yine bu tür bir uygulama ile ilgili *Müntehab-ı Şifa*’da yer alan bilgiler “... bir dürlü dahı zerûr-ı asfar göz ağrısına ki yaşlılıktan ola fâyide eder ve eski göz ağrısın zâyil eder...”, “...zerûr kâfûrî göz ağrısına ki issilikden ola fâyide eder... (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 55)” şeklindedir.

1.3. Olcaytu Han’ın Kolera Hastalığı

Gâzân Han’ın remed hastalığı neticesinde vefatından sonra, kardeşi Olcaytu 19 Temmuz 1304 tarihinde tahta çıkmıştır (Kaşânî, 1384, s. 23; Örs, 1992, s. 66; Spuler, 2011, s. 119). Gâzân Han daha hayatta iken Olcaytu Han’ı veliahtı olarak göstermiş, bunu dönemin devlet adamları huzurunda hem sözlü olarak hem de yazılı olarak ifade etmiştir. Kaşânî’ye göre bu olay şöyle gerçekleşti. Gâzân Han’ın hastalığı ağırlaşınca ölüm halinde, buhranlar ve sekerat içindeyken veliahtlık işinin ısmarlanmasını, sınırlarını belirlemek üzere etrafındakileri huzura çağırıldı. Bundan birkaç yıl önce sözüyle vasiyet ettiği veliahtlığı, yine hatunların, değerli emîrlerin, itibarlı vezirlerin, devlet noyanlarının ve bütün memleket erkânının huzurunda tekrarlayarak onlara güzel öğütlerde ve kıymetli tavsiyelerde bulunduktan sonra, sözlerini yeniden yazdırıp inşa ettirdi.” ve şöyle dedi: “Nicedir

artırmak ve göze parlaklık vermek gibi etkileriyle birlikte, gözden remed, sebel, göz yaşarması ve göz kanlanması gibi rahatsızlıkları da gidermeye yardımcı olmuştur (İshâk bin Murâd, 2007, s. 27).

⁴ İnci sadece tıbbi olarak kullanılmamış, Moğol çağında, aristokratların en çok tercih ettiği mücevher çeşidinden biri olmuştur. Moğol hatunları için atölyelerde işlenerek takıya dönüştürülmesinin yanında tekstilde de kullanılmış, ipek ve pamuklu elbiseler inciler ile süslenmiştir. Bu dönemde artan talebin de etkisiyle Fârs ve Kırmân sahilleri ile adalarda inci avcılığı insanların ana geçim kaynağına dönüşmüştür. İran’ın Moğol hâkimiyetine girdiği dönemde Fârs Eyaleti’nin yöneticileri Salgurlular’dı. Atabeğ Ebû Bekir, Ögeday Han’a karşı çok dikkatli ve gönül alıcı bir siyaset izledi. Körfez’den çıkartılan incilerden bir kısmını düzenli olarak Karakurum’a gönderdi. Böylelikle Moğolların inciye verdiği değer ve düşkünlüklerinin başlama sürecinin adımı atılmıştır. Kullanım alanının genişlemesiyle birlikte tıbbi alanda da kullanılmaya başlanılmıştır (Allsen, 2019, s. 181).

düşünüyorum, kendi görüşümle bakıyorum da tacıma ve tahtıma kardeşimden daha layık bir kaim makam, ulus tahtına ondan daha yakışır bir kimsenin oturabileceğini sanmıyorum” (Kaşânî, 1384, s. 11; Örs, 1992, s. 56).

Yaklaşık 12 yıl sonra 1316 yılında Olcaytu da bir av merasimini bitirip Sultaniye’ye döndükten sonra ateşi yükselmiştir (Kaşânî, 1384, s. 220). Ünlü tabip ve âlimlerin çabalarına rağmen kolera hastalığının belirtilerinden olan kanlı ishal ile birlikte kısa zamanda kilo kaybı yaşamıştır. Yerine veliaht olarak oğlu Ebu Said’i bıraktıktan sonra 10-17 Aralık 1316 tarihleri arasında vefat etmiştir⁵ (Kaşânî, 1384, s. 222; Örs, 1992, s. 247-249; Cyril, 1951, s. 314; Işık, 2012, s. 61-62). Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir. Emîrlerinden Esen Kutluğ ve iki vezirini (Reşîdüddin ile Ali Şah) yanına çağırarak bir toplantı yapmış, bu toplantıda hazır bulunan emîrlere *“Ben bu eziyetten bir kurtuluş göremiyorum. Oğlum Ebu Said’i veliaht seçmişim. Onun emrinden çıkmamanız gerekir. Her ne kadar çok küçük ise de fakat ondan büyük eserler müşahede etmişim. Onu, benden pek çok iyilik gören Çoban’a emanet ediniz”* demiştir (Kaşânî, 1384, s. 69-70).

Buna karşılık bazı kaynaklarda Olcaytu Han’ın veziri Reşîdüddin tarafından zehirlendiği iddiaları vardır. Davadarî, Olcaytu’nun, hatunu Kutlugşâh Hatun’un veziri Reşîdüddin ve hekim Celâleddin ile birleşerek onu zehirlenmeleri sonucu öldüğünü aktarmaktadır (Davadarî. C. 9. s. 288). Diğer bir tarihçi olan Zehebi ise Olcaytu’nun 13 yıl padişahlık yaptığını ve yaşlanmadan 716 hicri yılının ramazan ayında üzüntüden öldüğünü aktarmıştır (Zehebî, 1985, s. 44). Reşîdüddin’in Olcaytu Han’ı zehirlettiği iddiaları ortaya çıkınca Ebû Said Han ve Emir Çoban, veziri Sultaniye şehrine çağırılmışlar, Reşîdüddin, Olcaytu Han’ın ölümüyle ilgili suçlamaları reddederek özel doktoru Celâleddin b. Harran’ı süreci anlatması için çağırmıştır. Sultanın ölümü ile ilgili kendisine yöneltilen *“Han’ı sen mi öldürdün?”* sorusuna karşılık Celâleddin b. Harran: *“Melikin güçlü bir ishali vardı, sürekli geçirip istifa yapacakmış gibi oluyordu. Beni çağırarak hastalıktan bahsetti. Diğer tabipleri de çağırarak Fazlullâh’ın önderliği altında bir konsültasyon yaptık. Hepimiz mide ve bağırsaklarını güçlü kılacak kabızlık ilâçları verilmesi tavsiyesinde bulduk. Sadece Reşîdüddin, Han’ın mide dolgunluğu ve şişmesi olduğundan bahsederek, ilk başta midenin temizlenmesi gerektiğini ve dolayısıyla müşhil verilmesi savında bulundu. Bunun üzerine Reşîdüddin’in tedavisi doğrultusunda Han’a müşhil terkipleri verildi. Sonra akabinde yetmiş defa ishal olarak Han’ın vefatıyla sonuçlandı*

⁵ Olcaytu'nun ölüm haberi, yakınlarını derinden üzmüştür. Moğol geleneklerine uygun olarak, Olcaytu'nun hatunları ve devlet erkânı siyah ve mor renklerde kıyafetler giymişlerdir. Olcaytu'nun hatunları ise, geleneksel yas işaretleri olarak saçlarını ve yüzlerini kazıtarak feryat etmişlerdir. Bu durum, İslami geleneklerle uyumsuz olsa da Moğolların eski dini olan Şamanizm’le bağlantılıdır. Moğollar bu dönemde genel olarak İslam’ı kabul etmiş olsalar da bu tür uygulamalar, eski Şaman geleneklerinin hala canlı olduğuna ve bu geleneklerin bazı unsurlarının İslam döneminde bile devam ettiğine işaret etmektedir. Bu durum, kültürel ve dini dönüşüm sürecinde eski inançların ve adetlerin nasıl varlıklarını sürdürdüğünü gösteren önemli bir örnektir.

Olcaytu’nun naaşı, gerekli teçhiz ve tekfin işlemlerinin ardından, kendisi tarafından daha önce yaptırılmış olan Sultaniye Kalesi içindeki kümbetin mezar odasına defnedilmiştir. Bu mezar odası, Olcaytu’nun kendisi için tasarladığı bir yer olmuş ve onun son istirahatgâhı olarak seçilmiştir (Kaşânî, 1384, s. 222; İnan, 2017, s. 183; Barthold, 1947, s. 529-530; İbn Kesir, 1995, 6804).

(Günaltay, 1991, s. 269-270-271-272-273, 292-293)” demiştir. Reşîdüddin, Harran’ın bu söylediklerini doğrulayınca Emir Çoban Reşîdüddin’e dönüp *"onu sen öldürdün"* diyerek ölüm emrini vermiştir. Ancak hekim Celâleddin b. Harran, sultanın ishal ve kusma sorunu yaşadığını, diğer doktorlarla birlikte tedavi yöntemi ve müşhil verilmesi konusunda fikir ayrılığı yaşadıklarını belirtmiştir. Reşîdüddin’in ısrarı üzerine müşhil verilmiş ve bu durum sultanın ölümüne sebep olmuştur. Yapılan tetkikler ve veziri Reşîdüddin’in Han’ı zehirlediği iddialarının asılsız çıkması üzerine yine aynı kaynakta belirtildiği üzere Olcaytu’nun özel tabibi Celâleddin b. Harran, Han’ın güçlü bir koleraya (Günaltay, 1991, s. 94) tutulmuş olduğunu Emir Çoban’a söylemiştir. Koleranın ağır ve yaygın bir hastalık olduğunu ve tedavi için midenin boşaltılmasını ve perhiz yapılmasının doğru bir yöntem olduğunu anlatmıştır (Günaltay, 1991, s. 275-294). Bu nedenle Reşîdüddin’in, Han’ı yanlış tedavi ettirmediği ve ölümüne sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Onun koleradan dolayı hanın müşhil ile tedavi edilmesini önermesi, dönemin tıbbi uygulamalarına da uygundur. Dolayısıyla Olcaytu Han yakalandığı kolera hastalığı sonucu doğal bir ölüm yaşamıştır.

2. Zehirlenerek Öldürülen Hanlar

Zehir ve zehirle ölümün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Öyle ki İlk Çağlardan itibaren ölümcül etkileri bilinen zehirlerin Roma döneminde yaygın olarak kullanılması ve olumsuz etkilerinin artmasıyla birlikte panzehirler geliştirilmiştir. Özellikle Avrupa’da insanları zehirleyerek sosyal statü yükseltme çabaları, bu alanda uzmanlaşmış kişilerin ortaya çıkmasına neden olmuş, hatta bu iş bir meslek haline gelmiştir (Okumuş, 2007, s. 159-160).

Moğollarda da zehir her dönemde seçkinler ve hükümdarlar için bir tehdit olarak algılanmıştır. Stephen Pow bu durumu *“Moğollar 3 şeyden korkuyorlardı. Zehirlenme, alkolizm ve gut. Bunun için gittikleri her yerde kültürel temasla birlikte yeni bir arayış içerisinde oldular”* şeklinde ifade etmiştir (Pow, 2013, s. 223-224). Belki de sadece bu yüzden Gâzân Han, yirmi dört farklı bitkiden meydana gelen bir panzehri ve tiryâk-i farûk (İbn Sînâ, 2017, V, s. 5; İbn-i Şerif, 2017, s. 149, 349; Baylav, 1953, s. 9) adı verilen bir terkibi birleştirip formüle ederek tiryâk-i gâzânî adını vermiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 173; Lane, 2006, s. 145-146).

Moğollar arasında ateş kutsal sayılmaktadır ve ateş zehri dahi yok etmektedir. Öyle ki 13. yüzyılın keşiş seyyahlarından olan Plano Carpini Batu Han’ın sarayına vardığında kendisine iki ateş arasından geçmesi söylenmiş, ancak o bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Moğollar *“bu ateşin arasından büyük bir huzurla geçiniz, çünkü bunu efendimize karşı herhangi bir kötü niyetiniz olmasına veya zehir getirmeniz olasılığına karşı yapmaktayız; bu durumda ateş her türlü kötülüğü ortadan kaldırmaktadır* (Plano Carpini, 2000, s. 111)” şeklinde gerekçelerini açıklamışlardır. Görüldüğü üzere Moğollar dışarıdan gelen yabancıların yanlarında getirme ihtimalleri olan zehrin bile ateş karşısında yok olacağını düşünecek kadar zehirden korkmuşlar ve inanışlarına göre önlem almışlardır.

Orta Çağ hanedanlıklarının birçoğunda görüldüğü gibi İlhanlılarda da hanların zehirlenme ihtimaline karşı sarayda aşçılar görevlendirilmiştir. Bunlar sultanın yemeğini pişirip, tadına bakarak hanın önüne getirmekle sorumludurlar. Aşçılar genellikle güvenilir kişiler arasından seçilmiştir. Thomas Allsen’in de dediği gibi imparatorlukta birçok şanslı

kariyerin başlangıcı mutfak olmuştur (Allsen, 2001, s. 127-128). Örneğin; Reşîdüddin Fazlullâh, Gâzân Han'ın hem arkadaşı ve danışmanı hem de tabibi ve aşçısı olmuştur (Kamola, 2013, s. 122; Prazniak, 2019, s. 38-40; Shinno, 2016, s. 27; Mazlumi, 2018, s. 11; Browne, 1921, s. 103.) Ayrıca Memlûk kaynaklarında da Gâzân Han ve oğullarının Reşîdüddin'in elinden başka kimsenin elinden yemek yemediği, Reşîdüddin'in yemekleri gümüş kaplara, altın tepsilere, fincanlara koyarak kendi eliyle Han'a ikram ettiği şeklinde bilgiler mevcuttur (Blochet, 1910, s. 134; al-'Azzawi, 1935, s. 456; al-Safadi, 1990, s. Brack, 2020, s. 219; Respass, 2020, s. 161.)

2.1. Abaka Hanın Şüpheli Ölümü

İlhanlı hanlarından Abaka Han İlhanlı ordusunun Memlûkler karşısında uğradığı büyük hezimet sonucunda 1 Nisan 1282 tarihinde Hemedan yakınlarında vefat etmiştir. Bazı kaynaklar hastalığın adını belirtmeyerek bir hastalık sonucu vefat ettiğini (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s.125-126; Abu'l-Farac, 1999, s. 609; Aksarayî, 1999, s. 106) diğer kaynaklar ise zehirlenerek öldüğünü (Galstyan, 2005, s. 54; Spuler, 2011, s. 88; Roux, 2020, s. 398; Kiragos, 2007, s. 223) kaydetmişlerdir.

Abaka, kardeşi Mengü Timur'u Memlûkler üzerine gönderdikten sonra Şam'a geçmiştir. Burada ordusunun başarısız olduğu haberini aldıktan sonra, Bağdat'ta bulunduğu sırada kardeşinin ölüm haberini de öğrenmiştir. Bu olaylar, Abaka'nın liderlik yetenekleri ve İlhanlı Devleti'nin bölgedeki durumu üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Öyle ki Mengü Timur'un savaşta uğradığı başarısızlık, Abaka'nın stratejik planlarını sorgulatmış ve buna kardeşinin ölümü de eklenince onun ruh halinde derin etkiler bırakmış olmalı ki kendisini içkiye vermiştir. İlerleyen zamanlarda Bağdat'tan ayrılarak Hemedan emîrlerinden Melik Fahrüddin Minuçîhr'in sarayında günlerini eğlenerek geçirmiştir. Yine bir eğlence sırasında Abaka Han dışarı çıktığında şuurunu kaybetmiş ve hayaller görmeye başlamıştır. Bu olay *Câmiu't-Tevarîh*'de şu şekilde anlatılmaktadır; Abaka Han korucuya ağaçların dallarında siyah renkli bir kuş göstermiş, ardından “o siyah kuş da nedir?” diye sormuştur. Sonrasında korucuya “onu okla vur” diye emretmiştir. Yanındakiler ne kadar dikkatle bakarlarsa baksınlar kuşu görememişlerdir. Bu olayın ardından Abaka Han birdenbire gözlerini kapamış ve orada vefat etmiştir⁶ (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 125-126; Abu'l-Farac, 1999, s. 609; Aksarayî, 1999, s. 106; Lane, 2006, s. 161).

Abaka Han'ın zehirlenerek öldüğünü iddia edenler arasında en başta A. G. Galstyan gelmektedir. Ona göre, Abaka Han Şemseddin Cüveynî tarafından zehirletilmiştir (Galstyan, 2005, s. 54). Spuler de Abaka Hanın, Hristiyanlarla olan yakınlığından ve onları himaye etmesinden dolayı zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmiştir (Spuler, 2011, s. 88). Ebu'l-Ferec eserinde, Abaka Han'ın Cüveynî'nin verdiği zehirle öldürüldüğünü, ayrıca, bu olayı öğrenen şehzade Argun'un, amcası Ahmed Teküder'den bununla ilgili bilgi istediği ve isteğinin kabul edilmemesi durumunda suikaste onun da parmağının olabileceğini

⁶ Geleneksel Şamanizm'de ruhun hayvan biçimli bir görünümü vardır. Söz konusu hayvan da genellikle bir kuştur. Zaten ruhlara kılavuzluk eden şamanın kendisi de kaz, kuğu, kartal, şahin gibi bir kuş biçimindedir (Uno Harva, 1959, s. 196).

düşündüğünü kaydetmiştir. Ebu'l-Ferec'e göre, Cüveynî'nin Argun'un hükümdarlığı döneminde, onun emriyle idam edilmesi bu konuyla ilgilidir (Abu'l-Farac, 1999, s. 616-617). Reşîdüddin her ne kadar Abaka Hanın yeme içmede aşırıya kaçtığından dolayı vefat ettiğini belirtse de (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 125-126), aynı müellif eserinin başka bir bölümünde Ahmet Teküder dönemini anlatırken Şemseddin Cüveynî'nin Abaka Hanı zehirlenmekle itham edildiğinden bahsetmektedir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 135). Abaka Han'ın zehirlendiğine ilişkin yukarıda bahsi geçen kayıtlar ve Şemseddin Cüveynî'nin durumu, Abaka Han'ın vefatından sonra Argun Han'ın gelmesini beklemeden başta Şemseddin Cüveynî'nin desteğiyle tahta Ahmet Teküder'in geçmesi Abaka Hanın zehirlendiğini doğrular niteliktedir. Çünkü muhtemelen kendisi ile iş birliği yapan Cüveynî'ye, Ahmet Teküder ceza vermek bir tarafa ona yöneltilen tüm suçlamaları ortadan kaldırmış ve konumunda herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Argun Hanın her fırsatta Ahmet Teküder'den Şemseddin Cüveynî'nin yargılanmasını istemesi ancak bir sonuç alamaması, Argun Han'ın başa geldikten sonra Şemseddin Cüveynî'yi bizzat ortadan kaldırması ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Abaka Han'ın ölümü ve zehirlenmesi konusunda her ne kadar net bilgiler yoksa da tahta geçiş sürecinde yaşanan siyasi hadiseler ve kaynakların verdiği bilgiler onun zehirlenerek öldürüldüğünü kanıtlar niteliktedir.

2.2. Ebû Said Bahadır Han

Babası Olcaytu Hanın (ö. 1316) vefatı sırasında Horasan valiliği görevinde bulunan Ebû Said Bahadır Han atabegi Emîr Sevinç tarafından başşehir Sultâniye'ye götürülerek henüz on iki yaşında olmasına rağmen hükümdar ilân edilmiştir (1317). Tahta çıktığında çocuk yaşta olması sebebiyle devlet bir süre Atabeg Sevinç tarafından idare edilmiştir. Ebû Said Bahadır Han, Emîr Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'u kocası Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin'den boşatarak onunla evlenmiş, bu durum siyasi bir krize neden olmuştur (Ma'denken, 1375, s. 144; İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. IX, s. 272-273; İbn Kesîr, 1995, C. XIV, s. 233, 237; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 131-134; Browne, 1956, C. III, s.55-56; Lambton, 1953, s. 322; Uzunçarşılı, 1930, s. 78-79; Melville, 1992, s. 207).

Kaynakların verdiği bilgilere göre eşi Bağdat Hatun'a çok düşkün olan Ebû Said Bahadır Han (İbn Tağrıberdî, 1985, C. 3, s. 381; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 139-140) bu defa da yeğeni Dilşad Hatun'a gönül vermiş, anlaşılan bu durum onun zehirlenerek 30 Kasım 1335 tarihinde ölümüne sebep olmuştur. Bazı kaynaklar Ebû Said Han'ın vefatını yeğeni Dilşad hatuna ilgi gösterdiğinden dolayı (İbn Battûtâ, s. 168; Spuler, 2011, s. 143; Grousset, 2009, s. 427) bazı kaynaklar ise Bağdat Hatun'un Ebû Said Han'ın emriyle öldürülen babası Emir Çoban'ın öcünü almak için zehirlediğini kaydetmişlerdir (Ma'denken, 1375, s. 144; İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. IX, s. 272-273; İbn Kesîr, 1995, C. XIV, s. 233, 237; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 131-134; Browne, 1956, C. III, s.55-56; Lambton, 1953, s. 322; Uzunçarşılı, 1930, s. 78-79; Melville, 1992, s. 207; Howorth, 1970, C. III, s. 610-612; Boyle, 1968, s. 411; Jackson, 1983, s. 374-377; Uzunçarşılı, 1967, s. 615-616, 619; Melville, 1992, s. 877). Roux ise Ebû Said Bahadır Hanın kendi veziri olan Kvadja tarafından zehirlendiğini iddia etmektedir (Roux, 2020, s. 436).

Ebû Said Han'ın ölümünden sonra çocuğu olmadığından ve hayattayken tahta geçecek

veliahdı belirlemediğinden, hanedan mensupları arasında taht kavgaları başlamıştır. Bu olayın sonucunda devlet parçalanmış ve İlhanlı Devleti yerini mahalli hanedanlara bırakmak zorunda kalmıştır.

3. Siyaseten Katledilenler

Türklerde devletin başında bulunan hükümdarların mutlak yetkilerine, örf-siyaset haklarına dayanarak verdikleri en ağır ceza, şüphesiz ölümdür. Türk-İslâm devlet anlayışı, hükümdarın bu yetkisine bağlı olarak gelişen durumu “siyaseten katl” olarak adlandırmıştır. “Siyaset” kelimesi de hükümdarın daha ziyade devlet yönetimi ile politika gerekleri dolayısıyla verdiği ölüm cezası anlamına gelmektedir (Mumcu, 1963, s. 1-2; Heyd, 1973, s. 192, 259; Göksu, 2010, s. 1001-1002; İncılık, 1959, s. 69-77, Köprülü, 1983, s. 71-79; Arık, 1999, s. 49). Türk örf hukuku ile devlet geleneğinde, mutlak bir otoriteye sahip olan hükümdarın, kudretinin son sınırı olarak ölüm cezası verebilme yetkisinin bulunduğu kabul ve ifade edilmiştir (Yusuf Has Hâcib, 1947, s. 424, 45; Ögel, 1972, s. 265; Nizâmü'l-mülk, 1976, s. 74-75, 145; Sadri Maksûdî, 1947, s. 285-286; Köymen, 1966, s. 31; Köymen, 1983, s. 31; Mumcu, 1963, s. 25-26; Göksu, 2010, 1002; Grigor, 1954, s. 31; Köprülü, 1983, s. 71-79)). Hükümdarın ceza verme yöntemlerinden biri olan boğdurulma, Türk devletlerinde geleneksel olarak uygulanan bir ölüm cezası yöntemidir. İslâmiyet öncesine dayanan ve daha sonraki dönemlerde de görülen “kut” anlayışı dikkate alınarak hanedan üyelerinin kanının dökülmesi uygun görülmemiştir. Bu anlayıştan dolayı genellikle devlete ihanet eden, halka zulmeden, taht kavgaları ya da din değişikliği sebebiyle hanedan üyeleri özellikle yay kirişi ile boğdurulmuştur (Roux, 1999, s. 75; Koca, 2000, s. 72). İlhanlı hanlarında da aynı anlayış devam etmiş ve bazı hükümdarlar kanları akıtılmadan yay kirişi ile öldürülmüşlerdir (Grigor, 1954, s. 31).

3.1. Ahmed Teküder Han

Abâkâ Han'ın ölümünün ardından ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı⁷ Ahmed Teküder Han, hatunlar, şehzadeler ve emirlerin desteğiyle 21 Haziran 1282 tarihinde iktidara gelmiştir. Han'ın, iki yıldan fazla süren hükümdarlığı sonucunda Argun Han ile girdiği mücadeleyi kaybetmesi sonucunda 10 Ağustos 1284 tarihinde yay kirişi ile boğdurularak öldürülmüştür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 148). Ahmed Teküder Han'ın ölüm haberini veren İbn Tağrıberdî hadisenin nasıl olduğunu anlatmaktan ziyade onunla ilgili kendi değerlendirmelerine yer vermiştir: " 683 yılında (1284-1285) Tatar Meliki Ahmed b. Hülagû Han b. Tulu Han b. Cengiz Han vefat etti. O kudretli, ileri görüşlü ve halkına çok iyi davranan bir hükümdar idi. Müslüman olduktan sonra camiler ve mescitler bina etmişti. O dinin kuralları dışına asla çıkmamış ve yaptığı her iş şeriata uygun olmuştur" (İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. VII. s. 362).

Ahmet Teküder Han'ın ölüm sebebi kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Argun Han, babası Abaka Han'ın ölümünde amcası Teküder'in Şemseddin Cüveynî ile iş birliği yaptığını düşünmesi ve babasının vefatından sonra ise kendisinin gelmesini beklemeden başta Şemseddin Cüveynî'nin desteğiyle tahta Ahmet Teküder'in geçmesi onu amcasına karşı yanlı bir tavır sergilemesine neden olmuştur. Bütün bunlara ek olarak

⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. (Akkuş, 2020, s. 148-163).

Ahmet Teküder Han'ın Müslümanlığı kabul edip, diğer dinlere karşı olan olumsuz tavır sergilemiştir. Nitekim, Moğollarda dini müsamaha Cengiz Yasası'nın temel maddelerinin başında gelmektedir (Arsal, 1947, s. 171). Teküder Han, Cengiz Han döneminden beri süregelen “diğer dinlere karşı hoşgörölü olma” politikasını terk etmiş ve İslamiyet yanlısı bir tavır sergilemiştir. Han, tahta çıktığında verilen toyda bütün şehzadeler ve devlet erkani içki ve eğlenceye katılmasına rağmen Teküder Han Müslüman olduğu ve Ahmed adını aldığı için şarap içmemiş sadece kıymız içmekle yetinmiştir. Kendisinden önce gelen hanların izlemiş olduğu ananevi dini siyaseti terk etmiş ve İlhanlı sarayında yer alan bütün dinlere karşı bir mücadele içerisine girmiştir. Nitekim, bu amaçla Hristiyan nüfuzunu tasfiye etmiş, kiliseleri camiye çevirmiş, papa tarafından Moğolları Hristiyanlaştırmaları için gönderilen birçok Fransisken papazını da idam ettirmiştir (Akkuş, 2020, s. 152; Spuler, 2011, s. 239, 252; Roux, 2020, s. 403). Ahmed Teküder Han'ın bu tutumu, sadece Hristiyanlık değil, aynı zamanda diğer inanç gruplarıyla olan ilişkileri de etkilemiştir. Öyle ki, bu dönemde çok sayıda Budist mabedi zarar görmüştür. Ahmed Han'ın İslam yanlısı politikaları, Hristiyan ve Budist topluluklar arasında ciddi bir endişe yaratmıştır. Cengiz Han'ın hoşgörölü yönetim geleneğini terk etme, özellikle Gayr-i Müslim Moğollar tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle, Hristiyanlar ve Budistler, durumu Büyük Han Kubilay'a şikâyet etmişlerdir. Kubilay Han, bu memnuniyetsizliği dikkate alarak duruma müdahale etmiş ve Argun Han'a Suriyeli İsa adındaki bir Hristiyan'la berat göndermiştir. Argun Han bu durumu kullanarak papalığa dahi müracaat etmiştir (Akkuş, 2020, s. 153; Spuler, 2011, s. 252; Roux, 2020, s. 404-405). Ahmet Teküder Han'ın seleflerinin aksine Müslüman yanlısı bir siyaset gütmesi, Hristiyan olan vasalları arasında tepkiyle karşılanmış, özellikle Ermeni Kralı ve Gürcüler Teküder Han'a tepki göstererek, Han'ın muhaliflerinin yanında yer almışlardır. Ayrıca İlhanlı şehzadeleri ve emirlerinin büyük bir kısmının Budist olması, devlet düzeninin ve rejiminin değişme ihtimaline karşı fanatik bir Budist olan Argun etrafında birleşmelerine sebep olmuştur (Akkuş, 2020, s. 165; Galstyan, 2005, s. 72; Spuler, 2011, s. 91; Roux, 2020, s. 405). Bütün bu yaşananlar Moğol yönetiminin Hristiyan topluluğa ve diğer dinlere karşı duyduğu önemi göstermektedir. Argun Han'ın bu durumu lehine kullanarak papalığa taşınması, vasalların ve Moğol emirlerinin taraf değiştirmesi diğer din topluluklarının Moğol yönetimi ile olan ilişkilerinin ne kadar kritik olduğunu göstermektedir. Görüldüğü üzere Teküder'in saltanatının kısa sürmesi ve akabinde öldürülmesinde, Moğol emirlerinin başka bir dine geçişi kabullenememesi ve Müslüman olmayan azınlıkların destekleri önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, iç çatışmalara ve siyasi istikrarsızlığa yol açmış, Teküder'in otoritesini zayıflatmıştır. Moğol hanedanları arasındaki iktidar mücadeleleri de bu süreci derinleştirmiştir. Bu durum dini siyasetin diplomasi üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

3.2. Geyhatu Han

Argun Han'ın ölümünün ardından toplanan kurultay sonucunda Argun'un Anadolu'da bulunan kardeşi Geyhatu Han 23 Temmuz 1291 tarihinde tahta geçmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 177; Galstyan, 2005, 145; Spuler, 2011, 90; Yuvalı, 2009, s. 28; Ekici, 2012, s. 42; Erdem, 1995, s. 310.). Geyhatu Han kısa bir süre sonra 2 Eylül 1292 yılında Salı günü

Tebriz'e bağlı olan Tasu adlı bir bölgede ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Reşîdüddin'in belirttiğine göre Geyhatu'nun tabiplerinden olan Rebîbü'd-devle ve Safîü'd-devle Han'ı tedavi etmek için çok uğraşmışlar, Geyhatu ancak kırk günün sonunda sağlığına kavuşabilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 181). Dirayetsiz ve müsrif bir hükümdar olan Geyhatu döneminde bilhassa Anadolu halkı büyük sıkıntılar çekmiştir. Kendisi zalim karakterli olmamasına rağmen israf sebebiyle ihtiyaç duyulan parayı temin için İlhanlı memurları halka zulmetmişlerdir. (Spuler, 2011, s. 100; Turan, 2011, s. 630-631). Geyhatu hanedan üyelerine karşı da son derece haksız davranışlarda bulunmuştur. Yeğeni ve Horasan Valisi Gâzân'ın kendisini ziyaret etmesine izin vermediği gibi şehzade Baydu'ya da haksız yere hakaret etmiştir. Bu durum hem halk hem de Moğol ümerası arasında ona karşı hoşnutsuzlukların başlamasına sebep olmuştur (Roux, 2020, s. 408; Grousset, 2009, s. 416; Yuvalı, 2019, s. 252). Hükümdarın bu uygulamalarından sonra şehzade Baydu, devlet adamlarının desteğini aldıktan sonra Tebriz üzerine yürümüş ve Hemedan civarında yapılan savaşta Geyhatu'yu mağlup etmiştir. Mугan'a kaçan Geyhatu yakalanarak 24 Mart 1295 yılında yirmi dört yaşındayken Baydu'nun askerleri tarafından kanı akıtılmadan yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, 186; 'Abbas İkbâl Aştıyani, 1365/1985; s. 252; Abû'l-Farac, 1999, s. 641-643; Peter Jackson, 2004, s. 345; Yuvalı, 1996, s. 45; Spuler, 2011, 102; Köprülü, 1983, s. 101; Akkuş, 2020, s.186; Ekici, 2012, s. 137).

3.3. Baydu Han

Baydu, Geyhâtû'ya karşı kazandığı zaferin kendisine verdiği hakka dayanarak hükümdarlığını ilan etmiştir (24 Mart 1295) (Spuler, 2011, 101; Galstyan, 2005, s. 145; Abû'l-Farac, 1999, s. 647; Baydu'nun ilk işi bir ferman çıkararak selefi Geyhâtû'nun öldürülmesini haklı çıkarmak olmuştur. Baydu bu fermanında Geyhâtû Han döneminde yapılan hatalardan ders çıkarıldığını ve bu hataların bir daha tekrarlanmayacağını taahhüt etmiştir. Ancak buna rağmen Gâzân Han'ın güçlü muhalefeti ile karşılaşmış ve Gâzân Han'ın kendisinde karşı başlattığı taht mücadelesini kaybederek 5 Ekim 1295 tarihinde Gâzân Han tarafından idam edilmiştir (Abû'l-Farac, 1999, s. 657; Spuler, 2011, s. 102, 103; Roux, 2020, s. 416; Kaymaz, 2011, s. 181; Yuvalı, 1996, s. 252; Sağlam, 2015, s. 69-70; Bademci, 2018, s. 193; Özgüdenli, 2009, s. 103-109; Subaşı, 2015, s. 147-149; Grousset, 2009, s. 416).

4. İlhanlı Hanlarının Ölümsüzlük Arzusu

İnsanlık tarihi kadar eski olan ölümsüzlük düşüncesi, insanın ölümlü olduğunu kabul etmesinin ardından, içindeki kabul edilemeyen “ölümsüz olma arzusunun” yanıt arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, insan, ölümün kaçınılmaz ve belirsizliği karşısında hissettiği zayıflığı, çaresizliği aşmak için sonsuz yaşam ve ölümsüzlüğü bulmayı arzulamıştır. Bu arayış, ölümün sınırlarını aşma ve varoluşu sürekli kılma isteğinden gelmektedir. Ölümün getirdiği belirsizlik ve sonluluk hissi, insanı ölümsüzlük peşinde bir umut ve çaba içine sürüklemiştir. (Piyadeoğlu, 2021, s. 482). Nitekim insanoğlunun bu arzusu daha doğrusu korkusu hem modern hem de alternatif tıp yöntemlerinin gelişmesini sağlamış, bilime farklı bir açıdan ışık tutmuştur.

Her çağda ve her dönemde olduğu gibi Moğol hanlarında da güçlü bir ölümsüz olma

arzusu vardır. Ruhun ölümsüzlüğü inancını benimseyen Tao geleneğinde ölen bireyin bedeniyle birlikte ruhunun da toprağa gömüldüğüne, saf ruhun ise yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır (Yitik, 2011, s. 12). Moğollar, Taoizmle Çin'in istila edilmesiyle karşılaşmışlar ve bu din Moğol kavimleri arasında hızla yayılmaya başlamıştır (Akkuş, 2020, s. 104-105). Nitekim, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Cengiz Han da ölümsüz olma arzusuyla 1219 yılında İrtiş sahilinde bulunduğu sıralarda ününü duyduğu ve kendisini ölümsüz kılacak bir iksir hazırlayabilecek olan ünlü Taoist rahip Çang-Çuen'i (Şang Şun) yanına getirtmiştir. Rahip, Cengiz Han'ın yanına geldiğinde Çang-Çuen'e “ölümsüzlük için bir ilacı olup olmadığını” sormuş, fakat Çang-Çuen “hayatı uzatmanın birçok yolu vardır ama ölümü engellemenin çaresi yoktur” demiştir. (Barthold, 2019, s. 459-460; Roux, 2020, s. 223; Jagchid, 2018, s. 10-12; Grousset, 2009, s. 277; Akkuş, 2020, s. 105; Sarıkıoğlu, 2005, s. 219-222). Çang-Çuen buradan ayrılmadan önce Cengiz Han Taoist rahip adına 11 Nisan 1223 tarihinde bir ferman hazırlatmıştır. Bu fermanla Cengiz Han dinlere ve din adamlarına vermiş olduğu imtiyazlar onun dini siyasetlerinin bir gereğidir (Akkuş, 2020, s. 108-109). Cengiz Han ile başlayan bu ölümsüzlük arzusu Argun Han ile devam etmiş olmasına rağmen kaynaklarda hanların ölümsüzlük arzusuna dair bilgiler sınırlıdır. Yine de bu arzunun İlhanlılarda tıp ilminin gelişmesindeki başlıca etmenlerden biri olduğu kesindir.

4.1. Argun Han

Argun, amcasına karşı gerçekleştirdiği isyanda Budizm'i destekleyerek, İslam karşıtlığı temelinde bir mücadele yürütmüş ve bu mücadelesinde önemli bir başarı elde ederek 11 Ağustos 1284'te tahta oturmuştur (Akkuş, 2020, s. 152). Argun Han, öncelikle taht kavgaları ile bozulan iç düzeni tekrar sağlamak için uğraşmıştır. Sonrasında ise Tebriz'de olduğu sırada hem teşhis edilemeyen hastalığından kurtulmak hem de ömrünü uzatmak için Budist bahşilerin önerilerine başvurmuştur. Nitekim bu dönemde kendisi de koyu bir Budist olan Argun Han, amcası döneminde yıkılan Budist mabetlerini tamir ettirmiş, Argüniye de yaptırdığı saray içerisine de bir Budist mabedi yaptırmıştır. Ayrıca, Hindistan'dan birçok Budist din adamını da İlhanlı topraklarına getirtmiştir (Barthold, 1975, s. 80; Bausani, 2002, s. 226; Spuler, 2011, s. 205; Akkuş, 2020, s. 166; Roux, 2020, s. 405).

Han'ın hastalığı ve ölümsüzlük arzusuyla, Hint bölgesinden gelen bir bahşi kendisine uzun ömür vaadinde bulununca Han, hiç tereddüt etmeden “uzun ömür nasıl oluyor?” diye sormuş, bahşi ise “özel bir ilaçla” diye cevap vermiştir. Han bahşilere o kadar inanmış ve güvenmiş ki hemen onu hazırlaması için emir vermiş ve hiç şüphe duymadan kullanmıştır. Argun Han bahşinin hazırladığı içerisinde kükürt ve cıva bulunan macunu sekiz ay yemiştir. Ardından da kırk günlük oruca başlamıştır. Bu orucun bitiminde kendisini daha genç hissetmesi gerekirken Arran kışlağına yöneldiği sırada aniden hastalanmıştır (Cyril, 1951, s. 309-310). Hanın hizmetinde bulunan tabip Hace Emînü'd-devle ve yanındakilerin uyguladıkları tedavilerle Argun Han tekrar sağlığına kavuşmuştur. Ancak kısa bir süre sonra bir bahşi gelip bu defa Han'a üç kadeh içki içirmiştir. Bundan sonra hastalık tekrar nüksetmiş ve Argun Han kalıcı bir felç geçirmiştir. Tabipler tarafından uygulanan tedaviler sonuç vermeyince, hekimlerden bazıları nazar değdiği, kimileri sadaka dağıtmalarının iyi olacağını, diğerleri de kamların şane (omuz kemiği) falına baktığını ve hastalığın nedeninin

sihir olduğunu söylemişlerdir. Olayın sorumlusu olarak gördükleri Han'ın hanımlarından Tuğçak Hatun'a da önce sopa vurmuşlar, ardından hatunu nehre atmışlardır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 168, 170-171; Spuler, 2011, s. 96; Abu'l-Farac, 1999, s. 637; Cyril, 1951, s. 309-310). Bu olayla eş zamanlı olarak Argun Han bir rüya görmüştür. Rüyasında korkutucu bir kadın Argun'u göğsünden yakalayarak “*Gel ve efendimize döktüğün masum kanların hesabını ver*” demiştir. Argun şaşkın bir şekilde “*Hangi efendi, dünyanın efendisi ben değil miyim?*” diye sormuştur. Kadın ise sert bir ses tonuyla “*dünyanın efendisi bir başkası*” demiştir. Bu söz üzerine Argun paniğe kapılarak bahşileri ve rahipleri çağırmış, onlara danışarak bu efendiden nasıl kurtulabileceğini sormuştur. Bahşiler, Argun'un sayısız masum kişiyi öldürdüğünü ve onların hesabını verecek bir ruhun gelmiş olabileceğini, ancak bol sadaka vererek bu ruhtan kurtulabileceğini belirtmişlerdir. Sonuçta Argun, tüm esirleri azat ettiğini ilan ederek cömertçe sadaka dağıtmaya başlamıştır (Crucis, 2018, s. 60-61). Hatta sıhhatine kavuşması için Nestûrî kasidesi yazılmıştır (Spuler, 2011, s. 240). Ancak hastalığı iyice şiddetlenen Argun Han 10 Mart 1291 tarihinde vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 172; Spuler, 2011, s. 97; Roux, 2020, s. 407).

Argun Han'ın ölümsüzlük arzusuyla kükürt ve cıva olan karışımı⁸ içmesi çok manidardır. Çünkü kükürt ve cıva eski dönemlerden itibaren hem elementin değiştirme ve dönüştürme özelliğinden ötürü simya ilmî ile ilgilenen kişiler tarafından⁹ (Beer, 2003, s. 24) hem de tıbbi¹⁰ olarak kullanılmıştır (Ronan, 2003, s. 193; Tokyürek, 2023, s. 554; Wujastyk, 2016, s. 94; Prakash, 2024, s. 1-2).

Budist düşüncesine göre, doğru yolu bulamayan ve kötü düşünceden arınmamış bireylerin arınması ifade edilmektedir. Bu arındırma işlemi ise cıva gibi temiz bilinç sayesinde yapılmaktadır. Altın bir ruha sahip olan kişi cıvanın arındırma özelliği sayesinde olgun bir kişi hatta tanrısal bir mertebeye ulaşacaktır (Eliade, 2013, s. 342; Tokyürek, 2023, s. 558). Bu nedenle, değersiz bedenlere sahip olan canlılar cıva aracılığıyla altına, yani

⁸ İslam tarihinde kimyanın öncülerinden olan Câbir İbn Hayyân'a (720-813) göre madenler cıvadan oluşmuş ve kükürtle katılmıştır. Câbir'e göre cıva ve kükürt birer element değil, her tür maddenin oluşumunu sağlayan temel ilkedir. Cıva ve kükürtün mükemmel oranda birleşmesiyle altın meydana gelmiştir. Saflık ya da orandaki eksiklikler sonucu ise diğer elementler oluşmuştur (Topdemir, 2012, s. 90; Holmyard, 1957, s. 72-73).

⁹ Cıvayla ilgili eski dönemlerde farklı açıklamalar yapılmıştır. Bunlardan biri ise; Brahman Jyotisharaja'nın Buddha'ya kırmızı bir toz sunması ile alakalıdır. Bu toz, cıva sülfür türlerinden biri olan cinnabar olarak bilinmektedir. Cinnabar, kükürt ve cıvadan oluşan bir mineral olup, cıvayı, ısıtma yoluyla kükürtünden ayırarak elde edilmektedir. Kristal cinnabar üretmek, cıva ve kükürtü yeniden birleştirmekle mümkündür. Bu ise kimyasal olarak sürecin tersine çevrilmesidir. Cinnabar'ın bu dönüşümü, elementlerin doğasının değişkenliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, söz konusu ayrıştırma işleminin hem Hint hem de Çin simya geleneklerinin temelini oluşturduğu ifade edilmiştir (Beer, 2003, s. 24).

¹⁰ Tıpta kükürt ve cıva kullanımı ise çok eskilere dayanmaktadır. Eski Yunanlar cıvayı merhemlerde kullanırken, Eski Mısırlılar ve Romalılar onu yüzü deforme eden kozmetik ürünlerinde tercih etmişlerdir. Cinnabar, yaygın bir cıva cevheri olarak, özellikle geleneksel Çin ve Hint tıbbında çeşitli ilaçlarda önemli bir yer edinmiştir Ronan, 2003, s. 193; Tokyürek, 2023, s. 554; Wujastyk, 2016, s. 94; Prakash, 2024, s. 1-2).

Buddha'ya dönüşmeye çabalarlar. Burada amaç, ruhun tekâmülünü, kurtuluşunu ve özgürlüğünü sağlamak için bir ruh durumu geliştirmektir. Buddha'nın hedefi, altınla aynı özden oluşan ruhu kurtuluşa ulaştırmaktır (Eliade, 2013, s. 343-352; Tokyürek, 2023, s. 561; Wujastyk, 2016, s. 95; Mitford, Miranda, 2008, s. 45). Han'ın koşulsuz güvenip inandığı bahşiler de¹¹ Han'ı tedavi etmek için cıva ve kükürt karışımını kullanmışlardır. Bahşiler, bu elementi Han'da bulunan rahatsızlığı gidermek hem de ölümsüzlük arzusu ile cıvanın tıbbi ve kudsi kullanımından eş zamanlı faydalanarak yapmışlardır¹². Çünkü Budizm de beden ve ruh bir bütün olarak ele alınmakta ve ruh ile bedenin birlikte tedavi edilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır (Arslan, 2015, s. 675-694).

Cıvanın bu kudsiyeti yanında tıpta tedavi edici bir madde olarak ömrü uzatmak, gençliği geri kazandırmak ve fiziksel sağlık ile zihinsel keskinliği artırmak amacıyla kullanılmıştır (Wujastyk, 2016, s. 95). Ancak uzun süre ve yüksek dozda alındığında metal yükü ile bireyin vücudunda yoğunlaşarak birçok kronik hastalığa neden olmaktadır. Nitekim cıva vücuda girdiğinde sinir sistemi, kemikler, böbrek, akciğere zarar vermekte, enzim gruplarının işlevlerini engelleyerek metabolizmayı bozabilmektedir. Uzun süreli maruziyet, kanser gibi ciddi hastalıklara yol açabilecek genetik hasarlara da neden olmaktadır (Arslan & Yenilmez & Özkan, 2018, s. 34-35; Ibrahim & Froberg & Wolf, 2006, s. 69; Govind & Madhuri, 2014, s. 20). Ağır metalin meydana getirdiği bu toksik etkinin sonucunda oluşan sağlık problemlerinin çoğunda tedavi imkânları kısıtlı olup sıklıkla ölüm gözlenebilmektedir (Özbolat, & Tuli, 2016, s. 504-505).

Bahşiler, Argun Han'ı fiziki olarak tedavi etmek hem de ölümsüzleştirmek için cıva ve kükürt bileşimini kullanmışlar değersiz bedene sahip olan Han'ın altın gibi değerli olan ruhunu tanrısal bedene erdirmeyi amaçlamışlardır. Ancak Han'ın vücudunda meydana gelen ağır metallerin birikimi sonucunda muhtemelen diğer organlarının da zarar görmesiyle vefat etmiştir.

Sonuç

Ölüm biçimi kadar karmaşık, çok yönlü ve çok boyutlu bir konuyu tarihi süreç içinde incelerken onun nedenlerini; salgınlar, müdahale sonucu siyaseten katledilenler ve zehirlenenler açısından “maruz kalınan” ölüm olarak ele almak daha makuldür. Diğer bir ölüm biçimi ise müdahalesiz kendi vaktinde çeşitli sebeplere dayalı olarak yaşanan doğal ölümlerdir. Tarihte ölüm, tüm insanlık için eşit ve nihai bir son olarak görülmüş, bu durum sıradan insanları özellikle de hükümdarları sürekli bir korku ve belirsizlik içinde bırakmıştır. Ölüm korkusu, İlhanlı hanlarının en yakınındaki vezirlerinin çoğu zaman tabipler arasından seçilmesine neden olmuştur. Şüphesiz hükümdarlar için korkunun bir diğer önemli sebebi, ölüme maruz kalmaktır. İlhanlı hanlarının ölüm biçimlerinin ele

¹¹ Spuler, 2011, s. 92-93; Akkuş, 2020, s. 166.

¹² Cıva, geleneksel Tibet tıbbında halen kullanılmaktadır. Cıva elementinin tedavi ediciliği yanında kutsallığı ile ilgili olarak Tibet'in kutsal lideri olan Dalay Lama “Biz bunu yıllardır kullandık ve etkinliğine inanıyoruz ve kullanmaya devam edeceğiz. Batının cıva kullanımıyla ilgili endişeleri var ve bu da cıvanın kutsallığı için rahatsız edici”. Şeklinde belirtmiştir. Nitekim, bu cümleden cıvanın tek bir yönüyle kullanılmasını doğru bulmadığı anlaşılmaktadır (Tokyürek, 2023, s. 555).

alındığı bu çalışmada, hanlar arasında da ölüme maruz kalanlar tespit edilmiştir. İlhanlı Devleti'nde bazen iktidar hırsı, öz alma duygusu bazen de idarede liyakatsızlık müdahale ile ölümlerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Abaka Han'ın en güvendiği devlet adamlarından biri olan Cüveynî'nin, hanı zehirletmesiyle başlayan bu ölümler, oğlu Argun Han'ın babasının ölümüyle alakalı olduğu düşüncesiyle amcası Ahmed Teküder'i öldürtmesiyle devam etmiştir. Bunun yanında hanların tecrübesizliği, sefahate düşkünlüğü ve yaptığı israfli harcamalar sonucu devletin ve halkın zarar görmesi nedeniyle Geyhatu Han'ın Baydu'nun askerleri tarafından kanı akıtılmadan yay kirisi ile boğdurularak öldürülmesi, bir devlet geleneğine dayanılarak uygulanan ölüm biçimidir. Hanların maruz kaldıkları bir diğer ölüm biçimi zehirlenmektir ki, bu yöntem İlhanlı hanları için her dönem bir tehdit olarak görülmüştür. Onlar, zehirlenme tehdidini ortadan kaldırmak için çeşitli stratejik yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemleri; elçilerin yanlarında zehir getirme ihtimallerine karşı "zehrin ateş karşısında yok olacaklarını düşünerek" elçinin ateşten geçirilmesi, Gâzân Han tarafından zehirlere karşı kendi özel formülüyle bir panzehir üretilmesi, hanların zehirlenme ihtimaline karşı sarayda güvenilir ve tecrübeli aşçılar bulundurulması, şeklinde saymak mümkündür. Her ne sebeple olursa olsun İlhanlı hanlarının ölümleri idarede ve toplumda ciddi bir yankı uyandırmış, bir yandan üzüntü ve karışıklığa neden olurken, diğer yandan devletin devamlılığı açısından yerine göre müspet ve menfi sonuçlar doğurmuştur.

İlhanlı hanlarının ölüm biçimleri arasında, çeşitli hastalıklara maruz kalarak ve kendi vaktinde doğal yaşanan ölümler içerisinde değerlendirilebilecek olanlar da vardır. Bunlardan İlhanlı Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Hülâgû Han epilepsi/sara hastalığı, Gâzân Han bir göz rahatsızlığı olan remed ve Olcaytu Han kolera hastalığı sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Ölümün kaçınılmazlığı ve belirsizliği karşısında hissettikleri zayıflığı ve çaresizliği aşmak için insanlar, daha çok da hükümdarlar her daim sonsuz yaşamı ve ölümsüzlüğü bulmayı arzulamışlardır. Bu istek Moğollarda Cengiz Han ile başlamış, İlhanlılar döneminde de devam etmiştir. Argun Han ölümsüzlük arzusuyla içtiği kükürt ve cıva karışımı bir bileşimden sonra vefat etmiştir. Tabipler onu iyileştirmek için sayısız tedavi yöntemi uygulamışlarsa da vücuda yüklenen ağır metal sonucu organların zarar görmesiyle kaçınılmaz sonu adeta kendisi belirlemiştir. Netice olarak İlhanlı hanlarının ölüm biçimleri farklıdır. Bununla birlikte, ölüme sebep olan hastalıkların tedavisi, zehirlenmelere karşı alınan tedbirler ve daha uzun yaşama ya da ölümsüzlük arzusu bu dönemde dolaylı olarak tıp ilminin gelişmesine de imkân sağlamıştır.

Extended Summary

Death, an undeniable fact of human life, has been perceived in different ways throughout history, sometimes efforts have been made to prolong life, and sometimes it has been seen as a meeting or salvation. It is not easy to address a subject as complex, multifaceted and multicausal as death in a historical process. When it comes to the deaths of rulers, great interest has been aroused both politically and socially in every period of history, and regardless of the reason, the deaths of influential people compared to ordinary people have become a topic of discussion and research.

In history, death has been seen as an equal and final end for all humanity, and this has left ordinary people, especially the rulers, in constant fear and uncertainty. The causes of the deaths of the Ilkhanid Khans, which are the subject of this study, are methods of death such as drowning, poisoning with food and drink, special mixtures or cutting tools. In the Ilkhanid State, sometimes the greed for power, the sense of revenge and sometimes the incompetence in the administration caused the deaths to occur. Another form of death that the Khans were subjected to was poisoning, which was always seen as a threat for the Ilkhanid Khans. They developed various strategic methods to eliminate the threat of poisoning. Among the forms of death of the Ilkhanid Khans, there are those that can be evaluated as being exposed to various diseases and natural deaths experienced in their time. In addition to these, statesmen sometimes lost their lives due to the desire for immortality. Whatever the reason, the deaths of the Ilkhanid Khans had a serious repercussion in the administration and society, and could cause chaos and confusion in the state administration. In this case, the question of who would transfer state administration in cases of sudden or planned death was sometimes resolved quickly, but sometimes it led to positive or negative results.

The death methods of the Ilkhanids were different. However, the treatment of diseases that caused death, precautions against poisoning, and the desire for longer life or immortality indirectly enabled the development of medical science in this period. The main goal of this study is to contribute to the history of medieval medicine and Ilkhanid research.

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)				
	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%70	%30		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%70	%30		
Veri Analizi: (Data Analysis)	%70	%30	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%70	%30		
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%70	%30		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			
* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. (The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)				

Kaynakça | References

- 'Abbas İkbâl Aştıyani. (1365/1986). *Târîh-i Moğûl, ez-hamle-yi Çingîz tâteşkil-i devlet-i Tîmûr*. İntişarat-ı Emir Kebir, Tahrân.
- Abbasnejad, F. & Shoja, M. M. & Agutter P. S. & Alakbarli F. & Loukas, M. & Shokouhi, G. & Khalili, M. R. & Tubbs, S. (2012). Rabi Rashidi (Rashidi Quarters): a late thirteen to early fourteenth century Middle Eastern Medical School. *Child's Nervous System*, 20, 823-1830.
- Abdül Muhammed 'Ayetî. (1346) *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i.
- Abu'l-Farac, G. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. (Doğrul Ö. Rıza Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Aknerli Grigor. (1954). *Okçu Milleti Tarihi*. (Andresyan H. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. (1999). *Müsâmeretül-Ahbâr*. (Turan O. Nşr.) Ankara: TTK Yayınları.
- al-'Azzawi, A. (1935). *Ta'rih al-'iraq baina ihtilâin*. I. Baghdad.
- Allsen, Thomas T. (2019). *The Steppe and the Sea, Pearls In The Mongol Empire*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Altıntaş, A. (1988). Divân-ü Lügat it-Türk'teki Tıp Terimleri. *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 65-73.
- Arık, F. Ş. (1999). Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl. *Belleten*, 63/ (236), s. 43-93.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.
- Arslan S. & Yenilmez K. Özkan C. (2018). *Civa Zehirlenmesi ve Tedavisi*. (Kaya A. Edt.) Ankara: Türkiye Klinikleri, s. 34-38.
- Arslan, H. (2015). *Kutsal Metinlere Göre Budizm'de Manastır Hayatı*. İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- Ayverdi, İ. (2013). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Bademci, A. (2018). *İran'da Türklerin Bin Yılı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Bambal, G. & Çakıl, D. & Ekici, F. (2011). Epilepsi Oluşum Mekanizmaları. *Konuralp Tıp Dergisi*, III/ (III), 42-45.
- Barthold V. (2019). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Yıldız H. Dursun Haz.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Bausani, A. (2002). "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din". (Uyar M. Trc.). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX, 223-231.
- Bayat, A. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Baylav, N. (1953). *Fatih Sultan Mehmet Devrinde Tıp Eserleri ile İlaçlar*. İstanbul: Türkiye Tıbbi Müstahzarat Laboratuvarları Derneği Yayınları.
- Beer, R. (2003). *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*. Chicago: Serindia Publication.
- Blair, S. (1995). *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*. London: Yale University Press.
- Bloch, E. (1910). *İntriduction al'histoire des Mongols*. Leiden.
- Boyle, J. A. (1968). *Dynastic And Political History Of The Il-Khâns*. J. A. Boyle (Ed.), *The Saljuq and Mongol Periods (303-421)*. Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Brack, J. (2020). *Rashid al-Din: Buddhism in Iran and the Mongol Silk Roads*. M. Biran, J. Brack, and F. Fiaschetti (Ed.), *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia (215-237)*. California: California University Press.

- Browne, E. G. (1921). *Arabian Medicine*. New York: Cambridge University Press.
- Browne, E. G., (1956). *A Literary History of Persia*, C. III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruce M. M. (2008). *Signs & Symbols: An illustrated guide to their origins and meanings*, London: Dorling Kindersley Limited.
- Carpini, J. P. (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*. (Ayan E. Çev.) Trabzon: Derya Kitabevi.
- Colin A. R. (2003). *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, (Ekmeleddin İhsanoğlu & Feza Günergen Çev.) Ankara: Tübitak Yayınları.
- Crucis, R. De M. (2018). *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*. (Altunbaş A. Deniz Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Cyril, E. (1951). *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davadarî, Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-Dürer ve Camiu'l Gürer (el Dürer el Haber Fi Siret el Melik el Nasır)*, C. 9.
- Develioğlu, F. (2010). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn ibn Tağrîberdî. (1361/1942). *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, C. VII, IX. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Ekici, K. (2012). *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Eliade, M. (2013). *Yoga, Ölümsüzlük ve Özgürlük*, (Ali Berkay Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Galstyan, A.G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*. (Kamalov İ. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Govind P. & Madhuri S. (2014). Heavy metals causing toxicity in animals and fishes. *Res J Anim Vet Fish Sci*, 2/ (2), 17-23.
- Göksu, E. (2010). Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri. *Turkish Studies*, 5/2, 986-1011.
- Grousset, R. (2009). *Bozkır İmparatorluğu*. (Uzmen M. Reşet Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Günaltay, Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*. (Kantar Y. Haz.) İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Güven, M. (2005). *Abdulvehhâb b. Yusufun Müntehab-ı fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Hacı Paşa, Celâlüddin Hızır. (1990). *Müntehab-ı Şifa, (Giriş-Metin-Hazırlayan Önl Z.)*. (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Hâfız-ı Ebrû, Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşid el-Hâfî (1317). *Zeyl-i câmi'ü'ttevârih-i reşidî*. (H. Beyânî, Neşr.). Tehrân: Çâphâne-yi 'İlmî.
- Hamdullah Müstevfî, Kazvinî. (2018). *Târih-i Güzide*. (Öztürk M.Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Harva, U. (1959). *Les représentations religieuses des peuples altaïques*. Paris
- Hekim Bereket. (2013). *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)*. (Doğuer B. Erdağı Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Hemedanî. Reşîduddin Fazlullah. (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*. (Aka İ. & Ersan M.

- & Khelejani A. H. Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Heyd, U. (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. V.L. Menage (Ed.), Oxford.
- Holmyard, E. J. (1957). *Alchemy, Penguin Middlesex*. USA.
- Howorth, H. H. (1970). *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III. The Mongols of Persia.
- Ibrahim D. & Froberg B. & Wolf A. Rusyniak DE. (2006). Heavy metal poisoning: clinical presentations and pathophysiology. *Clin Lab Med*, 26/ (1), 67-97.
- Işık, A. (2012). *Hafız Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt -Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcaytu ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Ankara.
- İbn Battûta. *Tuhfetü'n-Nûzzâr fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar (İbn Battûta Seyahatnamesi)*. I-II, (Çevik M. Haz.) İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbn Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî. (1985). *el-menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfi*. (N.M. 'Abdül'azîz, Neşr.), C. 3.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidaye ve'n-Nihaye. Büyük İslam Tarihi*. (Keskin M. Çev.) XIII, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn-i Sinâ. (2017). *el-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Haz. Esin Kâhya), I-V, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İlhan, E. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İnalçık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi, *AÜSBFD*, XIV, 69-77.
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İshâk bin Murâd. (2013). *Edviye-i Müfrefe (Metin-Sözlük)*, (Canpolat M. - Zafer Önler Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Jackson, P. (1983). Abû Sa'îd, *Encyclopaedia Iranica*, C. I, 374-377. Leiden.
- Jackson, P. (2004). *The Mongols and the West. 1221-1410*. London.
- Jagchid, S. & Paul H. (2018). *Mongolia's Culture and Society*. London: Routledge Curzon Taylor@Francis Group.
- Kaşânî, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed. (1384 h.ş.). *Tarih-e Padişah Said Gyasedünya ve Din Olcaytu*. (Mehin H. Yay. Haz.). Tahran: Heftomin Numayişgah Beynelmileli.
- Kaymaz, N. (2011). *Selçuklularının İntitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: TTK Yayınları.
- Khafipour, H. A. (2012). Hospital in İlkanid İran: Toward a Socia-Economic Reconstruction of The Rab'-i Rashidi. *Iranian Studies*. 45/ (1), 97-117.
- Kıran, Ö. (2017). *De Materia Medica ve Edviye-i Müfrefe Işığında Anadolu'da Bitkilerle Tedavi*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Trabzon: KTÜ Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Köprülü M. F. (1938). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Köprülü, M. F. (1983). Türk ve Moğol Sülalelerinde Hânedân Azâsının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, 1, 71-79.
- Köymen, M. A. (1966). Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı. *AÜDTCF*. IV/ (6-7), 1-100.
- Köymen, M. A. (1983). *Alp Arslan ve Zamanı*, C. II. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Lambton, A. K. S., (1953). *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press.
- Lane, G. (2006). *Daily Life in The Mongol Empire*. London: Routledge Curzon Taylor@Francis Group.
- Levy, J. E. (2003). Epilepsy, Kenneth F. Kiple (Ed.). *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*. Newyork: Cambridge University Press.
- Ma'denken, Ma'sûme. (1375). *be-Yâsâ Resîdegân der 'Asr-ı İlhânî*. Tahrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Mary C. Karasch. (2003). Ophthalmia. *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*. Kenneth F. Kiple (Ed.) New York: Cambridge University Press.
- Mazlumi, F. (2018). *Cami'ü't-Tevarih'te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Melville, C. (1992). Cobân, *Encyclopaedia Iranica* (C. V, s. 875-878). Leiden.
- Melville, C. (1992). The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'îd (1317-1335). *Studia Iranica*, 21, 197-214.
- Mumcu, A. (1963). *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Müverrih Vardan. (2017). *Türk Fetihleri Tarihi*. (H. D. Andreasyan Çev.) İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Müverrih, Kiragos. (2007). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. (Aslan O. Çev.) İstanbul: Elips Kitap.
- Nazar, M. Ö. "Uygur Tıbbı". *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu 1*. İstanbul 2006, s. 45.
- Nizâmü'l-mülk. (1976). *Siyaset-nâme*, (M. A. Köymen Nşr.). Ankara: Ankara DTCTF Yayınları.
- Okumuş, N. (1998). *Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî'nin (XV. Yüzyıl) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşîd" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*. (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.
- Okumuş, N. (2007). Panzehir. *DİA*. (C. 34, s. 159-160). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (1972). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınevi.
- Örs, D. (1992). *Tarih-i Olcaytu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özbozat, G. & Tuli A. (2016). Ağır Metal Toksikitesinin İnsan Sağlığına Etkileri. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 25/ (4), 502-521.
- Özdemir, H. A. (2005). Tâhirü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi Adlı Eseri. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 135-169, 89 nolu dipnot.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özkan, Ö. (2005). Bir Tedavi Bitkisi Olarak Gül'ün Divan Şiirindeki Görünümleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/ (II), 30-42.

- Pow, S. (2013). Gout of Khans: Disease, Treatments, and Medical Philosophy in The Mongol Empire. *The Proceedings of the 22nd Annual History of Medicine Conference*. University of Calgary. 204-231.
- Prakash, V. B. (2024) "Use of Purified Mercury in Ayurveda and Its Safety Evaluation." 2019. https://www.researchgate.net/publication/338208757_USE_OF_PURIFIED_MERCURY_IN_AYURVEDA_AND_ITS_SAFETY_EVALUATION [Erişim Tarihi: 06.10.2024]
- Prazniak, R. (2019). *Sudden Appearances the Mongol Turn in Commerce*. Hawaii.
- Rahimi, Z. & Mozaffari, F. A. & Yazdi Seyed Y. & Amirkhiz. Reviving the Institution of 'Science' in Islamic Civilization after Mongol Invasion: The Case of Tabriz Rabe Rashidi University, 1-21.
- Reiko, S. (2016). *The Politics of Chinese Medicine under Mongol Rule*. Routledge New York.
- Respass, A. (2020). The Abode of Water: Shipwreck Evidence and the Maritime Circulation of Medicine Between Iran and China in the 9th Through 14th Centuries. *Anthropology and History in the University of Michigan*. Michigan.
- Roux, J. Paul (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. (Kazancıgil A. Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, Jean Paul. (2020). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Kazancıgil A. Trc. Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sadeghnezhad, M. (2014). *İran, Zencan/Sultaniyye Şehrindeki İlhanlı dönemi Mimarisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sağlam, A. (2015). Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/ (41), s. 557-562.
- Sağlık Ansiklopedisi*. (1982). Epilepsi, (M. Skon Muratoğlu haz.), C. I-V, s. 91, İstanbul: Görsel Yayınevi.
- Sarıkcıoğlu, E. (2005). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları*. (Cemal Köprülü Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Stefan, K. T. (2013). *Rashid al-Din and the making of history in Mongol Iran*. (degree of Doctor of Philosophy). Washington.
- Subaşı, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tâbib İbn Şerif. (2017). *Yâdigâr (Yâdigâr-ı İbn-i Şerif)*. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık.
- Tokyürek, H. (2023). Eski Uygurcada Cıva, *Türkiyat Mecmuası* 33/ (2), 535-569.
- Topdemir, H. G. (2012). İslam Dünyasında Kimya. *Bilim ve Teknik Dergisi*. 90-93.
- Turan O. (2011). *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. (1967). Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş, *Bellekten*, 31/ (124), 601-646.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1930-31). Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima, *TTEM*, 1/ (5), 64-82.
- Wujastyk, D. (2016). *Mercury Tonics (Rasāyana) in Sanskrit Medical Literature. Soulless Matter, Seats of Energy Metals, Gems and Minerals in South Asian Traditions*. (Fabrizio M. Ferrari & Thomas W.P. Dähnhardt) Published by Equinox Publishing Ltd.
- Yitik, A. İ. (2011). Taoculuk. *DİA*. (C. 40, s. 10-12). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib. (1947). *Kutadgu-Bilig*. 1. Metin (R. R. Arat Yay.). Ankara.

Yuvalı, A. (1996). *Geyhatu Han, DİA*. (C. XIV, s. 44-45). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yuvalı, A. (2019). *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Zehebî. Muvcrihu'l-İslam. (1985). *el-İber fî Haberi men Gaber*. Beyrut. C. 4.